

ISTORIA CULTURII. SCHIȚĂ PENTRU ARHEOLOGIA UNUI CONCEPT

Florin Cântec

Atunci când un nou domeniu de analiză, un orizont neașteptat de lectură sau o suită de probleme nepuse survin în cadrul tematic al unei discipline umaniste este semnul cel mai sigur că aceasta renaște. E semnul că funcția ei esențială – capacitatea de a se îndoii metodic, de a-și pune în discuție temeiurile și postulatele fundamentale – se reactivează pentru a marca o ieșire din inerția, consolatoare și anesteziantă, de cele mai multe ori, a propriei tradiții. Această nesfârșită serie de întrebări și probleme pe care și le adresează sieși – printr-un atare demers ținând, în egală măsură, și lumea pe care o poate oglindi – constituie marca determinantă a istoriei. „Istoria – spunea Alexandru Zub – se naște din interogație, pune ea însăși sistematic întrebări și provoacă mereu la chestionarea domeniului investigat, care e acela al vieții umane în ansamblu și, prin aceasta, al propriei noastre vieți. Capacitatea de a interoga dă oarecum măsura istoricului, fiindcă întrebările îi definesc tipul de anchetă, ‘lectura’ pe care o face asupra realului”¹. Observăm, analizând această perspectivă, că istoricul nu numai că nu este un simplu instrument de transcriere adecvată a realității (prezente sau trecute), ci prin însăși menirea sa morală și epistemologică este un **interpret**, o instanță subiectivă care face efortul de a se obiectiva, dar care obligat fiind să „recitească” trecutul îl reconfigurează, „inventându-l” perpetuu – fără ca prin aceasta valoarea de adevăr a acestuia să scadă ci, dimpotrivă, gradul său de veracitate fiind îmbogățit de schimbarea unghiurilor de analiză. Firește că discuția asupra obiectului și a metodelor istoriei este una aporetică, fiecare generație de „interpreți ai trecutului” adoptând viziuni și instrumente diferite, în funcție de configurația intelectuală a „spiritului vremii” în care s-au format sau căruia i se alătură. Dar această perpetuă interogație asupra obiectului istoriei precum și asupra menirii istoricului rămâne, și ea constituie elementul fundamental, temeiul comun al tuturor „istoriilor” pe care societatea omenească (mai ales în ultima parte a secolului XX) le-a generat.

Lectura critică asupra trecutului, combinată cu interogația asupra formelor vieții intelectuale, precum și identificarea curentelor de idei și a personalităților catalizatoare, capabile să ofere un model intelectual, sunt, printre multe alte caracteristici, elemente esențiale care definesc orizontul de acțiune al „istoriei

culturii“. Delimitarea orizontului conceptual, evoluția termenului în diferite arii de răspândire academică precum și accepțiunile contemporane pe care le are „istoria culturii“ sunt, de aceea, demersuri necesare fundamentării teoretice și metodologice de care orice zonă a cunoașterii istorice are nevoie pentru a se legitima. Demersul nostru este conceput ca o introducere în acest domeniu, care să schițeze câteva coordonate esențiale ale conceptului și a rădăcinilor sale intelectuale, continuând cu o prezentare generală a celei mai importante contribuții europene în domeniu: perspectiva istoricului francez Roger Chartier.

1. SCURTĂ ISTORIE A TERMENULUI ȘI A DISCIPLINEI

Perspectiva europeană asupra istoriei culturii este definită în liniile sale esențiale de cele două abordări complementare, cea germană și cea franceză, care au configurat ca un domeniu distinct de cercetare acest tip de reconstrucție a trecutului prin filtrul culturii. Rădăcinile acestei discipline pot fi identificate, ca etape constitutive și ca domenii conexe, în analizele de tip istoriografic întreprinse asupra artei, asupra literaturii, filosofiei sau psihologiei spiritului. Spațiul german a fost cel care a lansat, ca o viziune distinctă cu obiecte de studiu bine definite și cu metode de analiză proprii, ceea ce s-a numit apoi *Kulturgeschichte*. Abordarea diacronică a acestui concept precum și analiza comparată a disciplinei atât în spațiul german, cât și în cel francez, le vom efectua urmărind liniile majore de cercetare propuse de un număr tematic, intitulat chiar „Istoria culturii“, al Revistei Germane Internaționale², în care o serie de istorici francezi și străini evaluează, din perspectivă istorică și critică, evoluția acestui domeniu devenit, la începutul secolului XX, disciplină autonomă.

Termenul de *Kulturgeschichte* – spune Norbert Waszek³, profesor la Universitatea Paris VIII – a fost introdus, pentru prima oară, de Johann Christoph Adelung, care a publicat, în 1782, la Leipzig, o lucrare (*Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*) ce a contribuit decisiv la punerea în circulație a termenului de „istorie a culturii“⁴. În prefața acestei lucrări, Adelung delimitează, programatic, istoria culturii drept un teritoriu special de acțiune al istoriografiei „iluministe“⁵. Însă rădăcinile acestui domeniu, spune Waszek, sunt cu mult mai îndepărtate, putându-se vorbi de o „preistorie a termenului“ – care constituie, de altfel, și tema studiului său –, Adelung nefăcând decât să găsească, în mod fericit, „le mot juste pour un tradition qui existait déjà“⁶. Termenul însă s-a consolidat și, împreună cu disciplinele academice care defineau mai precis știința literaturii sau istoria artei și care sunt subsumate, în plan mai larg, „științelor culturii“ (*Kulturwissenschaften*), formează un domeniu deja de sine stătător al reflecției critice și istorice post-hegeliene. De altfel, în studiul istoric consacrat disciplinei, care deschide numărul amintit din „*Revue Germanique Internationale*“, Michel Espagne, directorul publicației, cercetător la CNRS, identifică trei componente istorice distincte care au configurat termenul de „istorie culturală“ în spațiul german: sistemul filosofic hegelian, psihologia

lui Johann Friederich Herbart asupra istoriei artei (desăvârșită de Theodor Lipps) precum și cercetarea etno-psihiologiei colective (*Völkerpsychologie*) întreprinsă de Wilhem Wundt⁷. Alături de acești precursori trebuie amintite operele, esențiale pentru configurarea domeniului, realizate de Karl Lamprecht și Ernst Cassirer sau, ca un tip de cercetare aplicată plecând de la istoria artei moderne, opera creatorului școlii de la Warburg, Erwin Panofsky.

Abordarea franceză asupra istoriei culturii (sau, cu un termen care redă ambiția globalizantă a istoriografiei, a „istoriei culturale“) configurează, mai curând un filtru de lectură interdisciplinară plecând de la pluralitatea formelor simbolice care alcătuiesc „câmpul cultural“. Istoricii francezi care astăzi se revendică de la o „istorie culturală“ înțeleg prin aceasta un vast ansamblu de teorii, un câmp de reflecție unde se intersectează modele de cercetare diferite care se ocupă de configurația intelectuală, de semiotica culturală, de iconografia politică, de istoria religioasă sau de practicile sociale specifice din *Ancien Régime*⁸. Rădăcinile acestei discipline pot fi identificate în proiectul istoriei totale amorsat, la începutul secolului XX, de Henri Berr cu a sa *Revue de Synthèse*, și continuat de Lucien Febvre, Marc Bloch și de școala de la *Annales*. Odată ce această școală istorică câștigă teren pe piața franceză și, mai apoi, pe cea europeană, viziunea ei socio-culturală va deveni din ce în ce mai influentă impunând o serie de obiecte de studiu proprii care vor modifica și orizontul istoriei culturale. Istoria mentalităților, istoria socială a ideilor și, mai ales, istoria intelectuală vor determina lărgirea obiectului de studiu al istoriei și vor îmbogăți domeniul de interes al istoriei culturale. De la Fernand Braudel la Roger Chartier, de la Philippe Ariès la Cristophe Charle, istoria culturii va cunoaște configurații și chipuri specifice îmbogățindu-și câmpul de cercetare cu obiecte de studiu și cu metode din ce în ce mai diverse tinzând să-și depășească orizontul și destinația inițială.

După cum este ușor de remarcat, istoria culturală franceză acoperă un spațiu mult mai extins decât termenul american, *cultural history*, care desemnează un „studiu asupra culturii înțeleasă în sens antropologic“, acest domeniu de reflecție fiind perceput, mai degrabă, ca o subspecie a „istoriei intelectuale“. Într-un studiu de referință asupra „istoriei intelectuale“ din mediul american, Leonard Krieger, profesor la Universitatea din Chicago, pune în evidență statutul ambiguu pe care această disciplină îl are peste Ocean: „*The problem of intellectual history, epitomized in the current disputes of the social relations of ideas, is that it has too many methods, that this plurality reflects the diversity of its objects, and that this diversity has raised serious doubts about its integrity as a distinct and autonomous field of history*”⁹. Din acest motiv nu vom detalia aici diferențele importante care separă abordarea americană de cea europeană asupra chestiunii, mărginindu-ne doar la semnalarea lor.

În ce ne privește, deoarece folosim în mod critic perspectiva teoretică asupra istoriei culturale ca o grilă de înțelegere a discursului, a modelelor și ca pe o zonă interdisciplinară ce include istoria intelectuală, considerăm necesară o

prezentare a liniile definiții ale concepției lui Roger Chartier, cu atât mai mult cu cât el reprezintă astăzi una din cele mai autorizate voci care comentează și se pronunță asupra acestui domeniu fiind, în egală măsură, un cunoscător și un comentator autorizat al mediului academic american care se ocupă de această chestiune.

2. ISTORIA CULTURALĂ, ISTORIA INTELECTUALĂ, ISTORIA IDEILOR. PERSPECTIVA LUI ROGER CHARTIER

Format inițial în mediul istoric al școlii de la *Annales*, Roger Chartier va fi, la sfârșitul deceniului opt al secolului XX, unul dintre cei mai importanți promotori ai „noii istorii”¹⁰ (sau, mai exact spus, al „noii” noi istorii), orientare care va marca o schimbare profundă în metodologia cercetării istorice impunând teme de analiză și abordări multidisciplinare care vor revoluționa domeniul. Perspectiva culturală fusese gândită inițial de Chartier – istoric specializat în abordarea relațiilor complexe dintre literatură, politică și societate în sec. XVI-XVIII în Franța – ca o cheie de deciptare ce utilizează metodele cantitative ale istoriei seriale și economice, ce focalizează cercetarea asupra educației, tipăriturilor sau a mecanismelor culturale care determină schimbările sociale. El va întemeia însă, de fapt, în prelungirea cercetărilor istoricilor de la *Annales*, o adevărată „socio-istorie a practicilor culturale”. Format în atmosfera tare a filosofiei lui Michel Foucault, cu influențe asumate din Paul Veyne, Michel de Certeau, Louis Marin sau Pierre Bourdieu, Roger Chartier construiește un discurs istoric puternic conceptualizat, care se plasează metodic dincolo de dezbaterile și polemicele tradiționaliștilor sau de influențele structuralismului lingvistic în istorie, urmând o cale proprie, o epistemologie care se metamorfozează într-o adevărată filosofie a vieții, care ar putea fi numită *via media*, după formula lui Florin Platon¹¹. „*Via media*” este expresia poziției sale echilibrate între abordarea tradițională, specifică primei faze a istoriei culturale, care „își propunea să reconstituie decupajele care îi erau proprii (*litterati – ilitterati*, savant-popular, cultură scrisă-cultură orală etc.) în funcție de structurile sociale preexistente, pornind de la premisa stabilității acestora, [în timp ce] noua istorie culturală și-a stabilit drept scop reconstruirea socialului în funcție de natura expresiilor culturale analizate și de aspectele lor caracteristice”¹². Poziția lui Chartier se distanțează, în egală măsură, și de excesele adeptilor „cotiturii lingvistice” (*linguistic turn*) care, pe urmele lui Foucault, vorbesc de „autonomia discursului” și de relativizarea excesivă a socialului. Față de aceste extreme, crede Alexandru Zub, istoricul francez, „după unele experiențe istoriografice consumate pe linie cantitativistă ori serială, a făcut o întoarcere semnificativă spre părinții fondatori ai *Analelor*, L. Febvre și M. Bloch, al căror îndemn esențial era, se știe, ca istoricul să rămână legat cât mai strâns de viață și să considere că oamenii constituie singurul obiect al istoriei”¹³.

Roger Chartier însuși subliniază această poziționare într-un articol programatic, publicat chiar în *Annales*¹⁴, unde analizează „criza istoriei mentalităților“ și propune o nouă viziune asupra istoriei culturii care să înglobeze și analizeze reprezentărilor sociale precum și perspectivele de interpretare propuse de „estetica receptării“ conceptualizată de H. Jauss. El va introduce, ca nume al unui capitol al studiului său, o formulă definitorie pentru înțelegerea noii orientări pe care o ia disciplina: „*de l'histoire sociale de la culture à une histoire culturelle du social*“¹⁵. Această perspectivă a unui filtru „cultural“ prin care să fie recitite „textele“ trecutului va constitui o schimbare de paradigmă care va afecta istoria intelectuală franceză. Ea va genera, la un alt important istoric francez contemporan, Christophe Charle¹⁶, o lectură istorică a „câmpurilor“ culturale și politice precum și a intersecției ariei lor de manevră care va deschide, de asemenea, noi perspective de analiză fiind concepută ca o replică franceză dată unei lucrări celebre de „istorie intelectuală“ a lui Carl E. Schorske¹⁷.

Delimitările conceptuale operate de Roger Chartier asupra istoriei culturii (vom folosi acest termen care subînțelege și sensul explicitat înainte de „istorie culturală a socialului“) sunt realizate prin raportare la ceea ce în spațiul francez și american a fost denumit (cu diferențe semnificative de înțeles între cele două abordări, datorate, potrivit lui Chartier, faptului că „fiecare istoriografie națională are un sistem conceptual bine definit, în interiorul căruia noțiuni diferite, vag delimitate între ele, intră în competiție unele cu altele“¹⁸) „istorie intelectuală“. În spațiul american, pe care Chartier îl cunoaște foarte bine și unde viziunea sa asupra istoriei este intens discutată¹⁹, istoria culturală este definită prin intersecția a două domenii ce se condiționează reciproc și care acționează împreună: *intellectual history* și *history of ideas*. Într-un studiu²⁰, în care autorul își propune să delimiteze obiectul de cercetare specific „istoriei intelectuale“ printr-o analiză comparată atât cu sursele americane amintite, cât și cu cele franceze, și unde urmărește parcursul acestui domeniu de la formele sale inițiale de la începutul secolului XX până la configurațiile sale actuale, Roger Chartier face și o trecere preliminară în revistă a surselor americane care dau consistență celor două domenii amintite inițial. Istoria intelectuală americană, apărută la începutul secolului ca efect al curentului „*New History*“ este fondată de Perry Miller spre deosebire de istoria ideilor care reprezintă rezultatul unui program intelectual adoptat, la sfârșitul anilor '30, de către Arthur Lovejoy, cel care va înființa, în 1940, *Journal of the History of Ideas*. În analiza celor două domenii, Chartier pleacă de la definițiile date de doi importanți teoreticieni ai momentului: pentru Jean Ehrard²¹ – spune el –, istoria ideilor acoperă trei feluri de istorii: „*histoire individualiste des grands systèmes du monde, histoire de cette réalité collective et diffuse qu'est l'opinion et l'histoire structurale des formes de pensées et de sensibilité*“ în timp ce, continuă Chartier, pentru Robert Darnton²² istoria intelectuală cuprinde „*the history of ideas (the study of systematic thought usually in philosophical treatise), intellectual history proper (the study of informal thought, climates of opinion and literary movements), the*

*social history of ideas (the study of ideologies and idea diffusion) and cultural history (the study of culture in the anthropological sense, including world-views and collective mentalités)*²³. Aceste definiții funcționale, care se înglobează reciproc, oarecum contradictorii între ele, sunt punctul de plecare pentru o evaluare istorică realizată de Chartier asupra conceptelor care au marcat evoluția domeniului istoriei culturale în Franța: de la „*outillage mental*“ (L. Febvre), „*mental habitus*“ (E. Panofsky), „*modes de formation intellectuelle*“ (Marc Bloch) până la semnificațiile diverse acordate termenului de „*mentalité*“ de J. Le Goff, R. Mandrou, A. Dupront, E. Labrusse sau P. Chaunu și care vor marca dominația metodelor și temelor specifice „istoriei mentalităților“ asupra reflecției istorice și critice care făcea referire la cultură și idei, precum și la rezonanța socială a acestora. Istoria mentalităților va determina atât o îmbogățire metodologică a orizontului istoric prin preluarea temelor și metodelor specifice antropologiei și etnologiei (care puneau accentul pe analiza gândirii și a gesturilor colective referitoare la viață și moarte, a credințelor, a ritualurilor și a simbolisticii culturale sau care făceau referire la conduite exemplare) sau ale istoriei sociale (care puneau accentul pe ierarhii și grupurile constitutive ale unei societăți). Această ultimă perspectivă va genera o direcție nouă în istoria culturii prin relevarea locului central pe care, în ansamblul social, îl ocupă **diferențele dintre diversele grupuri care evoluează în societate** și care sunt analizate aici din perspectiva culturală. „*L’inegal partage des compétences culturelles (par exemple, lire et écrire), des biens culturels (les livres ou les tableaux), des pratiques culturelles (des attitudes devant la vie à celles devant la mort) est ainsi devenu l’objet central de multiples enquêtes, menée selon des procédures quantitatives et visant, sans la remettre en cause, à donner un contenu autre à la hiérarchisation sociale*“²⁴. Această modificare profundă a câmpului intelectual nu mai putea fi analizată cu vechile metode și a deschis câmp liber abordărilor cantitative, specifice istoriei seriale, apte să ofere o bază „științifică“ pentru concluzii sociologizante care să fundamenteze statutul abordărilor tradiționale istoriei ideilor și, prin extensie, istoriei culturii. Acestei faze, numită de Chartier, cum arătam mai sus, „istoria socială a culturii“ i-a consacrat și el o bună parte a operei sale de tinerețe. Pe urmele lui Franco Venturi²⁵, care opunea ideile structurilor mentale (idei deja stabilizate și interiorizate) și care propunea studierea lor în perspectivă istorică plecând de la mediul lor de formare, putem spune că istoria are ca țintă examinarea structurii geologice a trecutului („*di esaminare tutto la struttura geologica del passato*“²⁶) care a generat anumite idei precum și evoluția acestora în diacronie. Această interpretare conduce la delimitarea istoriei ideilor, în spațiu francez, drept un domeniu al istoriei intelectuale, istorie care ar putea fi, la rigoare, definită și ca „istorie socioculturală, istorie socială a ideilor, istorie a psihologiei colective“ etc. Pe acest teritoriu al „istoriei sociale a ideilor“ ar fi trebuit să apară, crede Chartier, o infuzie conceptuală de tip epistemologic (Bachelard, Koyré sau Canguilhem) astfel încât istoricii să poată surprinde și înțelege schimbările de paradigmă sau trecerea de

la un sistem de reprezentări la altul, în loc să rămână blocați în interpretările sociologizante ale lui Lucien Goldman. Aceste interpretări sfârșeau în explicații potrivit cărora trecerea de la un sistem de reprezentări la altul era efectul unei rupturi ideologice provocate de sistemele sociale pe care ideile le reflectau.

Acestei perioade clasice, am putea spune, a istoriei sociale a culturii (ca domeniu ce îngloba atât istoria ideilor, cât și istoria intelectuală) îi corespund, în opinia lui Roger Chartier, câteva „decupaje“, câteva serii de opoziții dinamice care fac obiectul minuțios și detaliat de studiu al istoriei culturale. Prima pereche de concepte este „cultură înaltă, de elită – cultură populară“. Acest raport, crede istoricul francez, pleacă de la observația elementară că ceea ce numim „cultură de elită“ este constituită, într-o bună măsură, din prelucrarea unui material care nu-i aparține și care intră, constitutiv, în componența culturii „populare“. *„Le rapport ainsi instauré entre la culture d'élite et ce qui n'est pas elle concerne aussi bien les formes que les contenus, les codes d'expression que les systèmes de représentation, donc l'ensemble du champ reconnu des histoire intellectuelle. Ces croisements ne doivent pas être entendus comme des relations d'extériorité entre deux ensemble donnés d'avance et juxtaposés (l'un savant, l'autre populaire) mais comme producteurs d'alliages culturels et intellectuels dont les éléments sont aussi solidement incorporés les uns aux autres que dans les alliages métalliques“*²⁷. Această imbricare a celor două câmpuri, perspectivă care nuantează raporturile pe care acestea le întrețin și care reevaluează viziunea „ierarhizantă valoric“ susținută, în general, de promotorii „culturii înalte“, permite raportarea și la o altă pereche de termeni care face, de asemenea, obiectul istoriei intelectuale: „cultura scrisă/ savantă față de cultura orală/ tradițională“.

Acest decupaj, analizat de istoricul francez în special prin grila lecturii și a generării de sens cultural prin intermediul cărții și a tipăriturilor, ridică chestiunea raportului dintre producția culturală și consumul asociat acesteia. Fie că e vorba de cazul reprezentativ al cărții și al lecturii, fie că e vorba de alte exemple de creator/producător și consumator de bunuri culturale, ceea ce definește această relație este, de asemenea, relația profundă de determinare reciprocă. Consumatorul de cultură de masă din societățile occidentale, spune Chartier pe urmele lui Michel de Certeau, se transformă, la rândul său, în actul receptării și interpretării bunului cultural „într-un alt fel de producător“, iar acest lucru devine evident atunci când întreprindem o analiză asupra reprezentărilor complet diferite pe care le are consumatorul/receptorul față de cele imaginate de autor. Acest proces în dublu sens, care implică o modificare de statut, face din comunicarea culturală o formă specială de relație între oameni în care publicul larg practică ceea ce Richard Hoggart numea „o lectură oblică“ asupra culturii savante, în timp ce cultura de „elită“ își adaptează în permanență mesajul și configurația modelului pe care vrea să-l difuzeze. *„Sans la réduire à une histoire de la diffusion sociale des idées, l'histoire intellectuelle doit donc poser comme centrale la relation du texte au lectures individuelles ou collective qui, a chaque fois, le construisent (c'est-à-dire le décomposant pour une recomposition)“*²⁸.

Urmând această perspectivă de interpretare vom conchide, alături de istoricul francez, că în sensul său larg, care include atât istoria ideilor, cât și istoria intelectuală, istoria culturii pune în evidență „practicile culturale“ adică urmărește reconstrucția mediului în care s-au format ideile și curentele de gândire, detaliază modelele culturale – gândite ca strategii de difuzare a unei viziuni intelectuale coerente și creative – și analizează tipurile diferite, divergente sau doar complementare, de lecturi individuale sau colective, pe care discursurile culturale le provoacă. Și pentru că aceste interpretări trebuie făcute diacronic, comparativ și critic, iar mesajul trebuie transmis uzând de tehnicile narrative cele mai eficiente le vom spune **istorii**, fie ele intelectuale sau culturale.

- 1 Al. Zub – *Istorie și finalitate*, București, Editura Academiei, 1991, p. 7.
- 2 „Histoire culturelle“, în *Revue Germanique Internationale*, nr. 10/1998, Paris, Presses Universitaires de France. Vom cita acest număr sub sigla HC.
- 3 Norbert Waszek, *Histoire pragmatique – histoire culturelle: de l'historiographie de l'Aufklärung à Hegel et son école*, în HC, p. 11-40.
- 4 „Il serait donc raisonnable que l'histoire de la culture vienne avant ce que l'on dénomme histoire universelle – ou plutôt, celle-ci ne devrait être rien d'autre qu'un minutieuse histoire de la culture“, apud HC, p. 13.
- 5 Vezi, pentru detalii, Günter Mülfordt, „Der Leipziger Aufklärer Johan Cristoph Adelung als Wegbereiter der Kulturgeschichtsschreibung“, în *Storia de la Storiografia*, nr. 11/1987, p. 22-45.
- 6 Norbert Waszek, *op. cit.*, p. 11.
- 7 Cf. Michel Espagne, „Présentation“, în HC, p. 7.
- 8 Vezi studiile publicate în Jean-Pierre Rioux et Jean-François Sirinelli (ed.), *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997.
- 9 Leonard Krieger, „The Autonomy of Intellectual History“, în *Journal of the History of Ideas*, nr. 34/1973, reeditat în Georg Iggers, Harold Parker (ed.), *International Handbook of Historical Studies. Contemporary Research and Theory*, Methuen&Co. Ltd, 1978, p. 109.
- 10 Roger Chartier, Jacques Le Goff, Jacques Revel (coord.), *La Nouvelle Histoire*, Paris, Retz, 1978.
- 11 Alexandru-Florin Platon, „Roger Chartier sau *via media* ca proiect epistemologic“, în *Cronica*, nr.7/2002, p. 23. Autorul face o pertinentă trecere în revistă a temelor și etapelor gândirii lui Roger Chartier punând în evidență contribuția istoricului francez la modificarea discursului istoric contemporan.
- 12 *Ibidem*.
- 13 Alexandru Zub, „Roger Chartier: Dimensiunea culturală a istoriei“, în *Cronica, loc. cit.*
- 14 Roger Chartier, „Le monde comme représentation“, în *Annales E.S.C.*, nr. 6/1989, reeditat în *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, Albin Michel, col. „Bibliothèque Albin Michel. Histoire“, 1998, p. 67-86. Vom cita din această reeditare.
- 15 Idem, p. 73-77.
- 16 Cristophe Charle, *Paris fin de siècle. Culture et politique*, Paris, Seuil, 1998.
- 17 Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*, New York, Cambridge University Press, 1979. Vezi *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, traducere de Claudia Ioana Doroholschi și Ioana Ploieșteanu, Iași, Polirom, col. „A Treia Europă“, 1998.
- 18 Cf. Roger Chartier, *Au bord de la falaise...*, p. 28.
- 19 Vezi Roger Chartier, *Cultural History: Between Practice and Representation*, tr. Lydia G. Cochrane, Cambridge, Polity Press&Ithaca, Cornell Press, 1988.
- 20 Roger Chartier, „Histoire intellectuelle et histoire des mentalités“, publicat în *Revue de Synthèse*, nr. 111-112/1983, și reeditat în *Au bord de la falaise...*, p. 27-66. Vom cita din această reeditare.

- 21 Vezi Jean Ehrard, „Histoire des idées et histoire littéraires”, în *Problèmes et méthodes de l'histoire littéraire, Colloque 18 nov. 1972*, Paris, Armand Colin, 1974.
- 22 Vezi Robert Darnton, „Intellectual and Cultural History“, în M. Kammer (ed.), *The Past before Us: contemporary Historical Writings in the United States*, Ithaca, Cornell University Press, 1980.
- 23 Cf. Roger Chartier, *Au bord de la falaise...*, p. 28.
- 24 *Ibidem*, p. 42-43.
- 25 Franco Venturi, *Utopia e Riforma nell'Illuminismo*, Turin, Einaudi, 1970.
- 26 Apud R. Chartier, *op. cit.*, p. 45.
- 27 *Ibidem*, p. 52-53.
- 28 *Ibidem*, p. 57.